

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1995 metai

VILNIUS **pradai** 1996

INSTITUTE OF LITHUANIAN HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1995

VILNIUS 1996

INSTITUT LITAUISCHE GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1995

VILNIUS 1996

UDK 947.45

Li 237

Redakcinė komisija

Vytautas MERKYS (pirm.), Antanas TYLA (pirm. pavaduotojas),
Vacys MILIUS, Gediminas RUDIS, Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė),
Gintautas ZABIELA

Redakcinės komisijos adresas:

Kražių 5, 2001 Vilnius

Išleista Lietuvos istorijos instituto užsakymu

ISSN 0202-3342

ISBN 9986-776-22-8

© Lietuvos istorijos institutas, 1996

IN MEMORIAM

VLADAS DRĖMA
(1910 12 03—1995 01 04)

Pačioje šių metų pradžioje amžinybėn išėjo Vladas Drėma — tapytojas, grafikas, pedagogas, meno istorikas. Jo įvairialypė veikla atspindėjo asmenybės turtingumą, interesų platumą — lietuvių kultūroje V. Drėmai nebuvo nesvarbių dalykų. Kita vertus, šis neeilinis žmogus daug kur vienas turėjo nuveikti tokius darbus, kuriems atlikti, atrodo, reikėtų atskirų institucijų.

V. Drėma gimė Rygoje. 1914 m. grįžo į tėvo gimtinę — Gervėčių kraštą, o 1921 m. persikėlė į Vilnių. 1931 m. baigė Vilniaus Vytauto Didžiojo gimnaziją, kurioje mokydamasis taip pat lankė V. Kairiūkščio tapybos studiją. Jaunystėje svajojo tapti menininku ir iki 1936 m. studijavo Vilniaus Stepono Batoro universiteto Dailės fakultete. Tuo metu (nuo 1932 m.) jau dėstė piešimą Vilniaus Vytauto Didžiojo gimnazijoje. Studijų metais pradėjo bendradarbiauti spaudoje, paskelbė apžvalginių bei dailės kritikos straipsnių Vilniaus lietuvių, baltarusių, lenkų periodikoje, piešė iliustracijas. 1937—1938 m. tobulinosi Varšuvoje, aktyviai dalyvavo Vilniaus lenkų bei lietuvių dailininkų veikloje, buvo vilniečių lietuvių leidžiamų žurnalų „Varsnos“, „Varpos“, „Vingis“, „Sėja“, „Pjūvis“, „Versmė“, „Vienkartinis“ meninis redaktorius, vienas iš 1937 m. įkurtos „Vilniaus grupės“ iniciatorių. V. Drėmos tapyboje ir grafikoje pasireiškė kubizmo ir konstruktivyvizmo tendencijų, būdingų to meto Lietuvos dailėi. Ankstyvojoje kūryboje ryški Vytauto Kairiūkščio įtaka. V. Drėmos drobėse ir grafikos lakštuose dažni Vilniaus architektūros motyvai („Cerkvė“, „Vilniaus Šv. Onos ir Bernardinų bažnyčios“, „Stogai“). Ilgainiui architektūra ir dailė iš meninės inspiracijos šaltinio ir saviraiškos priemonės tapo pagrindiniu dailininko, pasukusio į dailės istorijos kelią, tyrinėjimų objektu.

Nuo 1940 m. V. Drėma buvo Lietuvos dailininkų sąjungos narys, 1940—1941 m. dirbo Švietimo liaudies komisariatare kadru inspektoriumi. Maždaug tuo metu pradėjo ilgametį muziejininko darbą: nuo 1941 m. pabaigos iki 1944 m. dirbo Vilniaus gudų muziejuje, po to vienerius metus buvo Vilniaus etnografijos muziejaus direktoriumi, o nuo 1946 iki 1961 m. darbavosi Vilniaus dailės muziejuje. Skrupulingi, tikslūs Dailės muziejaus rinkinių inventoriniai aprašai, išsamūs meno kūrinių apibūdinimai ir dabar yra neįkainojami muziejininkams ir meno istorikams. Tuo metu jis taip pat dalyvavo parengiant senosios Lietuvos dailės ekspoziciją, populiarinant Lietuvos meninį palikimą. Spaudoje paskelbė daugybę straipsnių apie Vilniaus meno mokyklos atstovus, vėlesnių laikų Lietuvos dailininkus, daugeliu atvejų buvo pirmasis jų biografas, rinko ir sistemino medžiagą apie dailininkus ir kūrinius nuo seniausių laikų iki paskutiniųjų metų, norėdamas išryškinti nenutrūkstamą Lietuvos dailės istorijos giją. Nepaprastai kruopščiu darbu archyvuose V. Drėmai pavyko surinkti daugybę unikalios medžiagos meno istorijos tyrinėjimams, deja, nemaža dalis šio turto dar tebelaukia publikavimo.

1946—1950 ir 1957—1970 m. V. Drėma dirbo Vilniaus dailės institute, dėstė plastinę anatomiją, rusų dailės istoriją, spalvininkystę, šriftą, plakato kompoziciją, 1956—1958 m. dėstė dailės istoriją Vilniaus universitete. Deja, jam nebuvo leidžiama dėstyti Lietuvos dailės istorijos, kurios studijoms buvo paskyręs visą gyvenimą, ir tai ilgam sulėtino šios mokslo šakos ir apskritai Lietuvos kultūros tyrinėjimų raidą. Ne mažesnė skriauda Lietuvos visuomenei padaryta ir stabdant jo parengtų monografijų ir studijų išleidimą. 1973 m. išleista knyga apie Pranciškų Smuglevičių tapo reikšmingu įvykiu Lietuvos kultūroje. Vėliau pasirodė Šv. Onos bažnyčios statybai ir Vilniaus Katedros rekonstrukcijai skirtos studijos, nuostabus „Dingęs Vilnius“ liudija, kiek nepaprastai svarbios informacijos buvo sukaupę mokslininkas ir kaip įžvalgiai jis sugebėjo ją analizuoti, pateikti skaitytojui, atverti kelių tolesniems tyrinėjimams. Iki paskutiniųjų gyvenimo metų V. Drėma palaikė glaudžius ryšius su Lenkijos mokslininkais, susirašinėjo su žymiu muziejininku, restauratoriumi Stanislovu Lorentzu, skelbė savo darbus lenkų moksliniuose leidiniuose, akivaizdžiai liudydamas, kad ir Lietuva yra senosios Lietuvos ir Lenkijos respublikos meninio palikimo paveldėtoja, suvokianti ir branginanti savo kultūrinę tradicijas.

Dailės istorikams, restauratoriams V. Drėma buvo didis autoritetas, asmeninis mokytojas. Jis mielai konsultuodavo, dalydavosi savo patirtimi arba ir bardavo, rūpindamasis, kad kuo mažiau klaidų būtų moksliniuose darbuose ir restauruojamuose paminkluose. Nuo 1970 m. keliolika metų dirbdamas dailėtyrininku Paminklų konservavimo institute, jis turėjo galimybę tiesiogiai prisidėti prie restauruojamų architektūros paminklų tyrimo, restauravimo projektų rengimo. Jo konsultacijos padėjo atgimti Vilniaus Visų Šventųjų, Šv. Jono, Šv. Petro ir kitoms bažnyčioms.

Tik 1992 m. oficialiai buvo pripažinti mokslininko nuopelnai, indėlis į tautos kultūrą. Šį pripažinimą žymėjo suteiktas Vilniaus dailės akademijos garbės daktaro vardas ir greit po to — Nacionalinė premija. Netrukus turi pasirodyti keletas fundamentalių jo veikalų — išsami Vilniaus Šv. Jono bažnyčios monografija, žymaus XIX a. dailininko Kanuto Rusecko monografija, studija apie Vincentą Smakauską. Reikia tikėti, kad V. Drėmos darbai, skirti Vilniui ir Lietuvai, pasiekia savo tikslą — taps atspirties tašku tolesnėms Lietuvos meno istorijos studijoms.

R. Janonienė

PRISIMENANT ISTORIKA PRELATA PAULIŲ JATULĮ

(1912 01 31—1995 04 23)

1995 m. balandžio 23 d. iš Vokietijos atėjo žinia apie teologijos daktaro, istoriko, prelado Pauliaus Jatulio (vaikystėje — Jatulevičiaus), neseniai peržengusio 83 metų slenkstį, mirtį. Išvykęs studijuoti į užsienį ir nebegalėdamas sugrįžti į Lietuvą, visą gyvenimą dirbo Tėvynės labui. Išėivijoje buvo išgarsėjęs jo vardas ir darbai, apie kuriuos pastaruoju metu vis daugiau sužino ir Lietuvos žmonės.

Paulius Jatulis gimė Vabalninke, Biržų apskrityje. Mokėsi Panevėžio gimnazijoje. 1927 m., nebaigęs gimnazijos, įstojo į Kauno kunigų seminariją, ją baigė 1934 metais. Klierikas Povilas, atvykęs į tėviškę, noriai bendraudavo su mokiniais, vienam tapo net kunigo idealu. Štai kaip tą laikotarpį prisimena mons. Kazimieras Vasiliauskas: „Tai buvo 1931 m. Vabalninko bažnyčioje rengiausi priimti Pirmąją šv. Komuniją. Mokė mus Vabalninko parapijos klebonas ir du vikarai. Kai kunigai būdavo užimti, ateidavo į mūsų pamokas ir klierikas Povilas Jatulis. Mes labai laukdavome jo pamokų. Mat jis įdomiai pasakodavo, visuomet būdavo linksmas, noriai su mumis bendraudavo ir po pamokų, ir tada mes sakydavome, kad jis gražiausias ir linksmiausias iš visų kunigų. Dažnai jis atvykdavo ir į angelaičių susirinkimus. Jam atėjus, nuobodžiauti nebuvo kada. Jis, trumpai paaiškinęs apie tikėjimą ir apie tikinčiųjų vaikučių pareigas, dar ilgai ir po susirinkimo bendraudavo su mumis. Kai dabar susimąstau apie savo pašaukimo ištakas, tai vis labiau įsitikinu, kad mons. P. Jatulis iš pat vaikystės man buvo kunigystės idealas: jį pagarbiai stebėdamas nusprendžiau būti kunigu“¹.

1934 m. P. Jatulis buvo įšventintas kunigu. Ir vikaraudamas Leliūnuose, ir kapeionaudamas Anykščiuose — gilino žinias: 1936 m. gavo teologijos licenciato laipsnį. Nuo 1939 m. teologijos mokslus tęsė Romoje, kur 1941 m. Popiežiškasis Biblijos institutas Pauliui Jatuliui pripažino Šventojo Rašto licenciato laipsnį. Vėliau studijavo Popiežiškajame Grigaliaus universitete, o 1948 m. apgynė disertaciją („De S. Cypriano animarum Pastore“) — jam buvo suteiktas teologijos daktaro laipsnis.

Reikia pažymėti, kad studijuodamas 1946—1947 m. ėjo visoje Italijoje esančių pabaltijiečių karo kapeliono pareigas, o 1948 m. buvo lietuviškų radijo valandėlių Vatikano radijuje vedėjas.

Po studijų (1949—1957) jam teko dirbti pastoracinį, o kartu ir visuomeninį darbą Adelaidėje (Australijoje). 1957 m. rudenį sugrįžo į Romą, nes jį domino Romos archyvai ir juose esanti Lietuvos istorijos praeitį nušviečianti medžiaga. Dirbo ne tik Vatikano, bet ir kituose Italijos archyvuose: Romoje, Mantujoje, Paduvoje, Florencijoje, Neapolyje.

Romoje kun. P. Jatulis aktyviai įsitraukė į 1956 m. išeivijoje atkurtos Lietuvių katalikų mokslų akademijos (LKMA) veiklą, ne kartą buvo rinktas į Centro valdybą. Čia dirbo ir išdininku, ir archyvaru.

1962 m. korespondenciniu būdu renkant LKMA Centro valdybą, dr. kun. P. Jatulis buvo balsų skaičiavimo komisijoje². Nuo 1962 m. pabaigos (12 06) kaip Istorijos mokslų sekcijos atstovas dalyvavo LKMA Centro valdybos posėdžiuose³.

1965 m. suorganizavus naujus korespondencinius rinkimus į LKMA Centro valdybą (tuo metu buvo 188 Akademijos nariai), dr. P. Jatulis surinko 61 balsą ir tapo LKMA išdininku⁴.

1974 m. vasarą vykusiuose rinkimuose į LKMA Centro valdybą (tuo metu buvo 226 Akademijos nariai, deja, balsavo tik 130) P. Jatulis surinko 69 balsus ir, pasiskirsčius pareigomis, tapo archyvaru⁵.

1979 m. pabaigoje suorganizavus naujus rinkimus į LKMA Centro valdybą (tuo metu buvo 234 Akademijos nariai, balsavo 133), P. Jatulis surinko 111 balsų. 1980 m. kovo 25 d., pasiskirsčius pareigomis, vėl tapo archyvaru⁶.

Tik 1984 m. pabaigoje buvo renkama nauja LKMA Centro valdyba (Akademija tuo metu turėjo 263 narius, balsavo 137), P. Jatulis surinko 101 balsą. 1985 m. kovo 16 d., pasiskirsčius pareigomis, likosi archyvaru⁷. Būtina pažymėti, kad nuo 1959 iki 1992 m. LKMA pirmininko pareigas sėkmingai ėjo prof. kun. Antanas Liuima SJ, 1995 m. pradžioje atšventęs 85-ąjį gimtadienį. Šiuo metu jis — LKMA Garbės pirmininkas.

P. Jatulis aktyviai veikė 1960 m. gegužės 19 d. prie LKMA įsteigtoje Istorijos mokslų sekcijoje⁸, kuriai pradžioje priklausė 8 Romoje gyvenę ir Lietuvos istorijos srityje darbavęsi Katalikų akademijos nariai: prof. Z. Ivinskis (pirm.), dr. kun. J. Bičiūnas (sekretorius ir išdininkas), dr. kun. P. Jatulis (archyvaras), dr. kun. V. Gidžiūnas OFM, kun. R. Krasauskas, dr. kun. J. Vaišnora MIC, prof. kun. P. Rabikauskas SJ ir dr. kun. S. Matulis⁹.

P. Jatulis skaitė paskaitas Istorijos mokslų sekcijoje. Keletą paminėsime: „Kardinolo Jurgio Radvilos pirmoji kelionė Italijon 1575 m.“ (1960 05 19), „Keli bruožai iš popiežiškosios seminarijos veiklos Vilniuje“ (1961 01 21), „Lietuvos istorijos

medžiaga Italijos archyvuose ir JAV bibliotekose“ (1962 05 28), „Tridento susirinkimo nuostatų vykdymas Lietuvoje“ (1963 03 28)¹⁰. P. Jatulis dalyvavo ir LKMA suvažiavimuose.

Vokietijoje vykusiame LKMA suvažiavime (1967, Vasario 16-osios gimnazija) kalbėjo apie kardinolo Jurgio Radvilos veiklą tarp lietuvių. Šis prel. P. Jatulio pranešimas išspausdintas LKMA Suvažiavimo darbuose¹¹.

1976 m. netoli Detroito vykusiame LKMA X suvažiavime dr. prel. P. Jatulis skaitė pranešimą „Pastangos įsteigti Lietuvos bažnytinę provinciją nuo Mindaugo iki nepriklausomybės laikų“¹². Alfonsas Nakas, apžvelgdamas LKMA X suvažiavimą, apie prel. P. Jatulio paskaitą taip rašė: „P. Jatulis iškėlė nenumaldomą lietuvių kovą dėl savo vyskupų ir bažnytinės provincijos. Šimtmečių būvyje prieš lenkų klerą būta virtinės laikinų laimėjimų, bet bažnytinė provincija įsteigta tik nepriklausomoje Lietuvoje“¹³.

P. Jatulis dalyvavo ir organizacinėje veikloje, rengiant suvažiavimus. Pavyzdžiui, 1963 m. rugpjūčio 8 d. Europos lietuvių studijų savaitės metu Kėnigsvinteryje (Königswinter, prie Bonos) įvyko ten esančių LKMA narių pasitarimas dėl būsimos VI Katalikų akademijos suvažiavimo. Dalyvavo 13 akademijos narių, tarp jų — P. Jatulis¹⁴.

Tačiau svarbiausias darbas — Lietuvos istorijos šaltinių leidimas. „... prof. Z.Ivinskis su kun. R.Krasausku, besitriušdami Vatikano archyve, sumanė leisti Lietuvos istorijos šaltinių rinkinį. Šios minties skatinami, jie pasikvietė prof. dr. P. Rabikauską SJ, paleografijos specialistą... priėmė dar tėv. V. Gidžiūną OFM ir kun. P. Jatulį... Kun. P.Jatulis Vatikano archyve kasdieną nurašinėja Lietuvos vyskupų procesus, kurių, kaip atrodo, nebus įmanoma sutalpinti viename tome. Visi šie dokumentai bus spausdinami originalioje, atseit, lotynų kalboje...“¹⁵

Taip buvo pradėta rengti LKMA istorijos šaltinių serija „Fontes Historiae Lituaniae“. 1971 m. pasirodė pirmasis šios serijos tomas („Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae“), 1978 m. — antrasis tomas.

1972 m. sausio 5 d. LKMA Istorijos mokslų sekcijos nariai prof. P. Rabikauskas SJ, prel. P. Jatulis, kun. J. Vaišnora MIC ir kun. R.Krasauskas buvo priimti popiežiaus Pauliaus VI. Šventajam Tėvui jie įteikė Lietuvos istorijos šaltinių I tomą „Lietuvos — LDK — vyskupų pranešimai Šventajam Sostui“. Už šį veikalą 1972 m. buvo paskirta pirmoji LKMA premija iš prel. Juozo Prunskio lėšų¹⁶. Pirmųjų dviejų tomų pagrindinis redaktorius — prof. P. Rabikauskas.

1984 m. pasirodė III ir IV Lietuvos istorijos šaltinių tomai: „Codex Mednicensis seu dioecesis Samogitiae“, — šių tomų pagrindinis redaktorius — prel. P. Jatulis. Apie šį leidinį LKMA Bendraraštyje rašoma: „Tai didelis tomas, prašokęs 700 puslapių, skirtas Žemaičių vyskupijos istorijos šaltiniams. Iš esmės yra vadinamas Babinovskio kodeksas, bet labai papildytas iš archyvų Romoje, Vokietijoje, Vatika-

ne. Tai parapijų steigimo ir įvairių donacijų dokumentai, karalių, kunigaikščių, didikų, vyskupų laišakai ir t.t. Tekstai yra originalia kalba, tai yra lotynų, kartais gudų ar lenkų. Tomo gale duodama trumpa dokumentų santrauka lietuviškai. Kadangi šio tomo didesnė dalis yra lotynų kalba, nei Akademijos nariams, nei prenumeratoriams šis tomas nebus siuntinėjamas. Todėl norintieji jį gauti, prašomi užsisakyti pas Akademijos Centro valdybos reikalų vedėją¹⁷. 1984 m. lapkričio 21 d. rašte šis leidinys taip apibūdinamas: „Tai Žemaičių vyskupiją liečiančių dokumentų rinkinys. Šioje, pirmoje dalyje, yra 351 dokumentas laikotarpio iki vysk. Merkelio Giedraičio mirties. Tame yra popiežių raštai, karalių, kunigaikščių, vyskupų, didikų laišakai, donacijų dokumentai, parapijų steigimo originalai ir t.t. Veikalas ypatingai svarbus ir naudingas istorikams, teisininkams, sociologams, lotynų kalbos specialistams bei visiems mūsų tautos praeities gerbėjams... Būtų gera, jei nariai užsakytų šį Lietuvos istorijai labai svarbų leidinį kitataučių bibliotekoms bei mokslo įstaigoms, nes lotynų kalba visiems mokslininkams yra prieinama“¹⁸.

1985 m. pabaigoje LKMA Centro valdybos pirmininkas prof. kun. Antanas Liuima SJ džiaugėsi: „Mons. dr. Paulius Jatulis išplatino „Codex Medicencensis“ už 1000 USA dolerių. Visiems aukojuosiems nuoširdi padėka“¹⁹.

1971 m. gruodžio 24 d. mirus prof. Z. Ivinskiui, prel. P. Jatulis apsiėmė parengti spaudai profesoriaus parašytą Lietuvos istorijos I tomą — 1973 m. lapkričio 5 d. rašte LKMA Centro valdybos pirmininkas prof. kun. A. Liuima SJ pažymi, kad „tomo išleidimą finansuos Lietuvių fondas, o spausdinimu rūpinsis LK Mokslo Akademija“²⁰.

Svarbus Istorijos mokslų sekcijos narių organizacinio darbo rezultatas — Lietuvos istorijos ir religinės kultūros instituto (trumpai vadinamo Lietuvių institu.tu) įsteigimas. Šis procesas buvo gana ilgas...

1963 m. prie LKMA buvo nutarta įsteigti Lietuvos istorijos ir religinės kultūros institutą. Centro valdyba išrinko 3 narių komisiją (prof. P. Rabikauskas SJ, dr. J. Vaišnora MIC ir dr. P. Jatulis), kuri turėjo parengti statutą būsimam institutui²¹.

Komisijos nariai nuo balandžio 27 d. iki gruodžio 19 d. parengė steigiamo Lietuvos istorijos ir religinės kultūros instituto statuto projektą, su juo supažindino LKMA Centro valdybą²².

Pagaliau 1965 m. birželio 14 d. Romoje prie LKMA buvo įsteigtas Lietuvos istorijos ir religinės kultūros institutas (patvirtinta vadovybė, priimtas statutas). Instituto vadovybė — direktorius kun. R. Krasauskas ir du sekretoriai: mons. P. Jatulis — Istorijos skyriui ir mons. K. Razminas — Religinės kultūros skyriui. „Instituto tikslas, — nusakytas statute, — yra tyrinėti Lietuvos istorijos ir religinės kultūros klausimus, telkti tam reikalingą medžiagą ir skleisti lietuvišką katalikišką kultūrą lietuvių ir kitataučių tarpe“²³.

Istorijos mokslų sekcijos iniciatyva įkurtam Lietuvos istorijos ir religinės kultūros institutui, trumpai vadinamam Lietuvių institutu, reikėjo sukomplektuoti kiek

galima gausesnę lituanistinę biblioteką. Knygas šiai bibliotekai siuntė garbūs mecenatai: prel. Pranciškus Juras, Ona Zinaitienė, kun. Saulius Laurinaitis, dr. kun. J. Petraitis, Antanas Ramanauskas, dr. kun. J. Vaišnora, prel. Klemensas Razminas, kun. R. Krasauskas ir, žinoma, prel. Paulius Jatulis²⁴, taip pat daugelis kitų.

P. Jatulis, kaip ir kiti istorikai, LKMA nariai, talkino Bostone leidžiamai Lietuvos enciklopedijai. Paminėsime keletą P. Jatulio straipsnių: Savonarola Girolamo (27 t.), Senkatalikiai (27 t.), Siostrzeńciewicz-Bohusz (27 t.), Stačiatikiai (28 t.), Šeptyckij (29 t.), Švobiškis (30 t.), Unitai (32 t.), Vatikanas, Vatikano archyvas, biblioteka (33 t.); su bendraautoriais parašė: Subačius (29 t.), Svėdasai (29 t.), Tizenhauzai (31 t.), Traupis (31 t.), Tridentas (31 t.), Upytė (32 t.), Vabalninkas (32 t.), Valavičiai (32 t.), Vyžuonos (34 t.) ir kt.

Paminėsime dar keletą dr. P. Jatulio darbų, rodančių mokslininko tyrinėtų temų įvairumą. Misionierių gyvenimo nuotykius aprašė knygoje „Po tūkstančiais kaukių“ (1952), 1954 m. buvo išleista knygelė „Marijos mėnesis“ (rotaprintu). Tais pačiais metais Australijoje P. Jatulio rūpesčiu buvo išleistas muziko J. Zdanavičiaus parengtas „Mūsų giesmynas“.

Dr. kun. P. Jatulis tyrinėjo kardinolo Jurgio Radvilos²⁵, žemaičių vyskupo M. Paco²⁶, vyskupo M. Valančiaus²⁷ ir kitas asmenybes. Minint Krikščionybės Lietuvoje 600 metų jubiliejų, parašė studiją „Lietuvos kelias į krikštą“²⁸.

Suspėjo parengti ir prof. Z. Ivinskio istorinių raštų du tomus.

Itin svarbus dr. P. Jatulio nuopelnas Ukrainos istorijai. Romoje kardinolas J. Slipij kreipėsi į lietuvių mokslininką pagalbos, rengiant „Monumenta Ukrainae Historica“, nes tuo metu Romoje neatsirado nė vieno ukrainiečio — paleografijos mokslo specialisto. Jau 1964—1966 m. buvo išleisti 3 minėtos serijos tomai. O iš viso dr. P. Jatulis parengė 12 t. (visi išleisti).

Romoje kun. P. Jatulis, be jau minėtų Vatikano radijo lietuviškųjų programų rengimo, priklausė Romos lietuvių kunigų sąjungai, 1958 m. gegužės 4 d. buvo išrinktas į komisiją, kuri turėjo rūpintis religinės literatūros lietuvių kalba leidimu (vėliau šios komisijos veiklos pagrindu prel. Vytauto Balčiūno iniciatyva buvo pradėta leisti serija „Krikščionis gyvenime“). „Darbo imamės padrasinti krašto tremtyje esančių lietuvių Vyskupų pasitarimo ir pirmųjų bendradarbių bei knygų išleidimu besirūpinančiųjų uolumo. Visi esame įsitikinę, kad šalia pasirengusių žmonių, vertingi spausdiniai bei rankraščiai bus didžiausias turtas, kurį mes galėsime parsivežti tėvynėn ar parsiusiti į ją, atsiradus pirmai galimai progai“²⁹.

Už nuopelnus mokslo ir kitose srityse LKMA Centro valdybos narys dr. kun. Paulius Jatulis dar 1965 m. buvo pakeltas monsinjoru (prelatu)³⁰.

Sugrąžinus LKMA Centro valdybą į Lietuvą, prel. P. Jatulis aktyviai susirašinėjo su moksline sekretore, savo kraštiečiu dr. Antane Kučinskaite. Paskutiniame laiške prel. P. Jatulis žadėjo atsiųsti LKMA metraščiui straipsnių. Deja, nebespėjo... Tas

paskutinis jo laiškas adresatę pasiekė autoriaus atsisveikinimo su gyvenimu dieną.

Prel. P. Jatulis palaidotas Vokietijoje, Bad Verishofeno (Bad Wörishofen, ten jis gyveno kaip vysk. Antano Deksnio sekretorius)^x kapinėse³¹.

¹ Mons. Kazimiero Vasiliausko prisiminimai apie kun. Povilą Jatulį (publikuojama pirmąkart), asmeninis aut. archyvas.

² 1962 12 18 raštas „Visiems LK mokslo akademijos nariams“, *LKMA archyvas Romoje*, p. 1.

³ 1963 04 03 raštas „Visiems LK mokslo akademijos nariams“, ten pat, p. 3.

⁴ 1965 12 15 raštas „Visiems LK mokslo akademijos nariams“, ten pat, p. 1. 2.

⁵ Aplinkraštis, nr. 2(23), ten pat, p. 1.

⁶ Aplinkraštis, nr. 1(33), ten pat, p. 1.

⁷ Bendraraštis, 1(39), ten pat, p. 1. 2.

⁸ R. Krasauskas, Lietuvių katalikų mokslo akademijos veikimo ir darbų apžvalga (1954—1965), *LKMA metraštis*, t. 1, Roma, 1965, p. 333.

⁹ T.V.G. Romos lietuvių istorikų darbai ir planai, *Aidai*, nr. 6, 1960, p. 269.

¹⁰ R. Krasauskas, min. veik., p. 333, 334.

¹¹ P. Jatulis, Kardinolo Jurgio Radvilos veikla lietuvių tarpe, *LKMA suvažiavimo darbai*, t. 7, Roma, 1972, p. 235—267.

¹² P. Jatulis, Pastangos įsteigti Lietuvos bažnytinę provinciją nuo Mindaugo iki nepriklausomybės laikų, ten pat, t. 10, Roma, 1984, p. 169—186.

¹³ A. Nakas, Lietuvių katalikų mokslo akademijos dešimtas suvažiavimas, *Aidai*, nr. 1, 1977, p. 34.

¹⁴ 1963 12 20 raštas „Visiems LK mokslo akademijos nariams“, *LKMA archyvas Romoje*, p. 2.

¹⁵ T.V.G., min. veik., p. 269.

¹⁶ *LKMA suvažiavimo darbai*, t. 9, Roma, 1982, p. 425.

¹⁷ Bendraraštis, 5(37), *LKMA archyvas Romoje*, p. 3.

¹⁸ Bendraraštis, 6(38), ten pat, p. 3.

¹⁹ Bendraraštis, 2(40), ten pat, p. 2.

²⁰ 1973 11 05 raštas „Visiems LK mokslo akademijos nariams“, ten pat, p. 2.

²¹ 1963 06 30 raštas „Visiems LK mokslo akademijos nariams“, ten pat, p. 3.

²² 1963 12 20 raštas „Visiems LK mokslo akademijos nariams“, ten pat, p. 1.

²³ 1965 07 05 raštas „Visiems LK mokslo akademijos nariams“, ten pat, p. 3.

²⁴ R. Krasauskas, min. veik., p. 338.

²⁵ P. Jatulis, Kardinolo Jurgio Radvilos pirmoji kelionė Italijon, *Aidai*, nr. 4, 1961, p. 156—164.

²⁶ P. Jatulis, Žemaičių vyskupas M. Pacas Paduvoje (1609-10, 1614-24), *Tautos praeitis*, t. 2, kn. I, Chicago, 1964, p. 141—152.

²⁷ P. Jatulis, Motiejus Valančius — idealus vyskupas: Šimto metų sukaktis nuo jo mirties 1875.V.17(29), *Aidai*, nr. 5, 1975, p. 193—207; P. Jatulis, Slaptas vysk. M. Valančiaus laiškas, ten pat, nr. 1, 1977, p. 14—17.

²⁸ P. Jatulis, Lietuvos kelias į krikštą, ten pat, nr. 4, 1987, p. 238—264.

²⁹ 1958 12 11 laiškas-raštas, pasirašytas Komisijos pirmininko Vytauto Balčūno ir sekretoriaus Pauliaus Rabikausko SJ, *LKMA archyvas Romoje*, p. 2.

³⁰ 1965 07 05 raštas „Visiems LK mokslo akademijos nariams“, ten pat, p. 3.

^x P. Jatulis sekretoriavo vyskupui — Lietuvių sielovados Vakarų Europoje vadovui — nuo 1982 m.

³¹ A. Kučinskaitė. In memoriam: Prelatas dr. Paulius Jatulis. Balandžio 23, Bad Wörishofen, *Dienovidis*, 1995 05 05, p. 16.

A. Vasiliauskienė

MARIJONA ČILVINAITĖ
(1900 08 06—1995 06 28)

Bibliotekininkė ir kraštotyrininkė M. Čilvinaitė gimė Šilalės r. Upynoje, kur prie pat miestelio buvo jos tėvų ūkis. Tėvai, patenkindami didžiulį jos mokslo troškimą, leido mokytis Šiaulių gimnazijon, kurią baigė 1925 metais. 1925—1928 m. studijavo Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakultete. Studijuodama priklausė studentų „Žaizdro“ draugijai ir studentių „Liepsnos“ organizacijai, kuri laiką buvo kalbininko J. Jablonskio sekretorė. Nuo 1928 m. dirbo universiteto bibliotekoje bibliotekininke. Veikė Lietuvos moterų taryboje, V. Kudirkos liaudies universitete skaitė istorijos paskaitas, įvairiomis temomis kalbėjo moterims skirtose radijo laidose. 1935—1936 m. keliavo po Žemaitiją (daugiausia dvarus) rinkdama bibliotekai istorinius dokumentus. Kai kuriuos VDU fakultetus perkėlus į Vilniaus universitetą, M. Čilvinaitė ėmė dirbti šio universiteto bibliotekos skaityklos vedėja. Čia dirbdama rūpinosi bibliotekai perimti likusias beglobes kitų institucijų knygas. Vokiečių okupacijos metais sugrįžo į gimtinę. 1945—1948 m. buvo Upynos apylinkės sekretorė. Nuo 1948 m. įvairiose pareigose dirbo tuo metu Kaune buvusioje Valstybinėje respublikinėje bibliotekoje. Biblioteką 1963 m. perkėlus į Vilnių, M. Čilvinaitė išėjo pensijon ir atsidėjo vien kraštotyrai. Pastaruoju metu ji gyveno Kaltanėnų slaugos namuose. Mirė Kaltanėnuose, buvo pašarvota greta naujosios bažnyčios stovinioje laikinojoje. Prie laidotuvių organizavimo prisidėjo vietos klebonas Petras Linkevičius ir Upynos kraštotyrininkas Klemensas Lovčikas. Pamaldas atlaikius Upynos bažnyčioje, gausaus jos pažįstamų būrio iš Upynos, Šilalės, Šiaulių, Kauno, Vilniaus palydėta į Upynos kapines, palaidota netoli koplytėlės savo artimųjų kape. Po mišių bažnyčioje ir prie kapo su jos gyvenimu ir kraštotyros veikla supažindino su ja bendravę asmenys. Per budynę, pamaldas ir prie kapo giesmes, iš jų jos pageidautas Dovydo psalmes, giedojo iš Vilniaus atvykusi jaunimo „Tikėjimo ir šviesos“ bendruomenės grupė.

Į lietuvių kultūros ir mokslo, ypač etnografijos, istoriją M. Čilvinaitė įėjo savo surinkta kraštotyros medžiaga ir skelbtais straipsniais. Ketvirtąjį dešimtmetį įvairiais istorijos klausimais rašė „Bibliografijos žiniuose“, „Karo archyve“, „Kultūroje“, „Mokykloje ir gyvenime“, „Lietuvos žiniuose“, „Mūsų senovėje“, „Trimite“. Pasirašinėdavo pavarde, Bajorkalniške, Upyniške. Tačiau vertingiausi, išliekamosios vertės turintys straipsniai buvo paskelbti žurnale „Gimtasai kraštas“. Į etnografinės kraštotyros veiklą M. Čilvinaitę įtraukė Šiaulių kraštotyros draugijos pirmininkas Pelikšas Bugailiškis. Pradėjusi nuo gimtosios apylinkės tyrimo, ji išitraukė į šios draugijos Žemaitijoje organizuotas ekspedicijas. Pokario dešimtmečiais ji dalyvavo įvairiose vietose Vilniaus ir Kauno kraštotyrininkų organizuotose ekspedicijose. Pir-

majame Lietuvos kraštotyros draugijos suvažiavime 1964 m. buvo išrinkta garbės nare. Straipsnius skelbė „Kraštotyroje“, „Mūsų krašte“, lokalinėse monografijose. Skelbtų etnografinių straipsnių tematika įvairi: verslai, dievdirbiai, apranga, kalendorinių ir šeimos švenčių papročiai, liaudies medicina, prietarai. Deja, 80-mečio proga Lietuvos kraštotyros draugijos jai skirtoje bibliografijoje (Marijona Čilvinaitytė: Bibliografija. Vilnius, 1980. 28 p.) iš jos 1934—1943 m. darbų nurodyta tik „Gimtajame krašte“ ir „Mūsų senovėje“ paskelbtieji. Atskira knygele jos 90-mečio proga Lietuvos kraštotyros draugija paskelbė Eržvilko apylinkės vestuvių papročių aprašymo dalį „Ačiavimas Eržvilko apylinkėse“ (Vilnius, 1990. 20 p).

Dar įvairesnės tematikos yra M. Čilvinaitės surinktoji lauko medžiaga. Rankraščių ar mašinraščių pavidalais ji laikoma Lietuvos mokslų akademijos, Martyno Mažvydo nacionalinėje bibliotekose, Lietuvos kraštotyros draugijoje, Lietuvos valst. meno archyve, Lietuvos istorijos instituto Etnografijos skyriuje, Šiaulių „Aušros“ muziejuje. Atėjus giliai senatvei, ji pati savo rankraščius, knygas, nuotraukas išdalijo mokslo institucijoms, kad tuo galėtų pasinaudoti mokslo žmonės.

Jei būtume turtingi, išleidus jos skelbtuosius ir rankraščiais gulinčius straipsnius, pamatytume, kokį didelį kraitį mūsų etninės kultūros istorijos tyrinėjimams yra palikusi viena darbšti žemaitė.

V. Milius

PETRONĖLĖ ŽOSTAUTAITĖ (1925 09 07 — 1996 07 21)

1996 m. liepos 21 d. po sunkios ligos mirė ir ant aukšto kalnelio Antakalnio kapinėse Vilniuje atgulė Mažosios Lietuvos istorijos ir kitų Lietuvos istorijos problemų tyrinėtoja Petronėlė Žostautaitė.

... Sugrįžtu mintimis į tolimą praeitį, 1948-ųjų rudenį, kai į mūsų trečią kursą Vilniaus pedagoginiame institute atėjo nauja studentė, baigusi tris anglų kalbos kursus.

Šią patrauklios išvaizdos naujokę, kuri, kaip žinojome, dirbo Rektorate, sutikome draugiškai ir dėmesingai.

Ji mane patraukė iš karto, mes susidraugavome, ir nuo to laiko mūsų keliai neišsiskyrė.

P. Žostautaitė gimė Joskildų kaime Ramygalos valsčiuje. Pasiturinčio ūkininko jauniausioji dukra augo penkių vyresniųjų seserų globojama, tėvų mylima. Vyriausioji sesuo Marija jau buvo baigusi aukštuosius farmacijos mokslus Kauno univer-

sitete ir aktyviai dalyvavo katalikiškos srovės visuomeniniame judėjime Lietuvos Respublikoje, kai jauniausioji pradėjo mokytis Ramygalos gimnazijoje. Mokytis Petronėlei teko sunkiais bolševikų ir hitlerininkų okupacijos metais. Trūko vadovėlių ir kitos literatūros, bet mokytojai buvo geri, karo metais pasitraukę iš Kauno visuomenės veikėjai, rašytojai ir mokytojai. Lietuvių kalbą ir Lietuvos istoriją vokiečių okupacijos metais Ramygalos gimnazijoje dėstė Lietuvos Respublikos švietimo viceministras Kazimieras Masiliūnas, lietuvių literatūrą — poetas Jonas Graičiūnas, matematiką ir astronomiją — jau tuo metu žymus astronomas Antanas Juška, istoriją — nusipelnusi pedagogė Malvina Kielaitė. Jie išmokė savo auklėtinius domėtis plačiau negu reikalavo mokyklinės programos, dirbti, mylėti savo kalbą ir kraštą.

1945 m. pavasarį baigusi Ramygalos vidurinę mokyklą, P. Žostautaitė ėmė studijuoti Vilniaus pedagoginiame institute, kurį baigė 1950 m. Buvo paskirta dirbti į Radviliškio vidurinę mokyklą. Darbo sąlygos buvo nelengvos. Vidurinė mokykla glaudėsi keliuose geležinkelio priklausiusiuose namukuose. Vakarais trūkdavo šviestos. Sunkios buvo mokytojų gyvenimo sąlygos. Jauna mokytoja, įveikdama visas negandas, istorijos mokė būsimojus inžinierius, gydytojus, artistus ir kitus savo auklėtinius.

Dirbo P. Žostautaitė Radviliškyje iki 1958 m., kol į ją neatreipė dėmesio tuometinis Radviliškio rajono partijos sekretorius, vėliau žymus rašytojas Vytautas Petkevičius. Už neaktyvią antireliginę ir kitą visuomeninę veiklą istorijos mokytoja imta nuolat kritikuoti, permanentiniu procesu tapo jos istorijos ir auklėjimo pamokų tikrinimas, ji apkaltinta religingumu. P. Žostautaitė nieko kito neliko kaip bėgti iš Radviliškio ir ieškoti kito, ne mokytojos darbo. Ji atvyko į Vilnių ir 1958 m. rudenį pradėjo dirbti Lietuvos TSR mokslų akademijos Istorijos institute iš pradžių vyr. laborante, o vėliau mokslinė bendradarbe.

Mokslinį darbą Istorijos institute P. Žostautaitė pradėjo vadovaujama prof. Konstantino Jablonskio, kuris tuo metu rengė fotografuotinių dokumentų rinkinį, pavadintą „Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams“. P. Žostautaitė buvo pavesta parengti toli gražu ne laboranto kvalifikacijos reikalaujantį darbą — sudaryti dokumentų anotacijas, parengti žodynėlį ir kitus priedus šiam gana sudėtingam dokumentų leidiniui. Dokumentų rinkinys, pradėtas dar prof. P. Pakarklio, iš spaudos išėjo 1960 m., jau po prof. K. Jablonskio mirties. Profesoriaus mirtis nulėmė ir tolesnį Petronėlės mokslinio darbo profilį. Instituto vadovų ji buvo perkelta į Lietuvos istorijos Socializmo sektorių, kur jai buvo pavesta domėtis švietimo ir kultūros problematika, nes Institutas buvo aukštesniųjų partijos ir valdžios organų įpareigotas parašyti darbus, šlovinančius tarybinės vyriausybės nuopelnus, kuriant socializmą respublikoje. Dirbdama šiame sektoriuje, P. Žos-

tautaitė parašė ir apgynė kandidatinę disertaciją apie Vilniaus aukštąsias mokyklas (1940—1953). Be to, iš tos tematikos parašė atitinkamus skyrius Vilniaus miesto istorijos II tomui ir Lietuvos istorijos IV tomui, taip pat paskelbė 16 straipsnių istorinėje periodinėje spaudoje bei straipsnių rinkiniuose. Analizuodama švietimo ir kultūros klausimus, rėmėsi daugiausia statistine analize, Švietimo ministerijos ir kitų įstaigų planų aptarimais, todėl susilaukė kai kurios kritikos to meto spaudoje paskelbtose recenzijose, buvo kolektyvo mokoma rašyti marksistiškai. Istorijos institutui rengiant spaudai naujus kolektyvinius darbus, P. Žostautaitė buvo „permes-ta“ dar į naują problematiką. Jai buvo pavesta parašyti rengiamai knygai „Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919—1926 metais“ skyrius apie Lietuvos Respublikos gyventojų socialinę struktūrą. Įsigilinusi į šią tematiką, ji dar paskelbė Mokslų akademijos Darbų A serijoje įdomų straipsnį apie tarnautojų skaičių, jų socialinę bei tautinę sudėtį, profesinį pasiruošimą ir pasiskirstymą 1919—1926 m.

Dirbdama Istorijos instituto planinius darbus, P. Žostautaitė negalėjo užmiršti Mažosios Lietuvos problematikos ir kiekviena proga gilinosi į jos istoriją. Kadangi dirbdama prie dokumentų rinkinio buvo surinkusi nemažai medžiagos apie Prūsijos valstiečių padėtį XVIII amžiuje, todėl paskelbė įdomių straipsnių moksliniuose darbuose, iš kurių tuo metu su susidomėjimu buvo skaitomas ir neprarado savo mokslinės vertės bei tvirtai į historiografiją įėjo 1968 m. MA Darbų 1 t. paskelbtas straipsnis „Prūsijos lietuvių vokietinimas ir pasipriešinimas jam 1848—1914 m.“ Jame autorė, pasitelkdama gausius šaltinius ir statistiką, atskleidė priežastis, dėl kurių XIX a. antrojoje pusėje ir XX a. pradžioje labai sparčiai vyko Rytprūsių ir Klaipėdos krašto lietuvių vokietinimas.

Kadangi P. Žostautaitė dirbo naujaisiu laikų istorijos sektoriuje ir jai dažnai tekdavo lankytis Lietuvos centriniame archyve, todėl ji iš XVIII—XIX a. Mažosios Lietuvos ir Rytprūsių istorijos persiorientavo į Klaipėdos krašto istoriją XX a. 3-ąją ir 4-ąją dešimtmečius. Ir jau nuo 1971 m. jos bibliografijoje ima vyrėti Klaipėdos krašto problematikai skirti straipsniai periodikoje, straipsneliai enciklopedijose, kraštotyriniuose leidiniuose, o nuo 9-ojo dešimtmečio ir knygos. Iš Klaipėdos krašto Lietuvos Respublikos sudėtyje tematikos Petronėlė paskelbė apie 70 straipsnių mūsų respublikos ir užsienio šalių, taip pat lietuvių išeivijos spaudoje. Ji parašė ir išleido tris knygas: „Hitlerininkų kėsmai užgrobti Klaipėdos kraštą 1933—1935 m.“ (V., 1982, 144 p.); „Klaipėda — Lietuvos uostas (1919—1939)“ (V., 1990, 170 p.); „Klaipėdos kraštas 1923—1939“ (V., 1992, 407 p.). Šiais savo tyrinėjimais P. Žostautaitė į lietuvių istoriografiją įėjo kaip geriausiai žinanti XX a. pradžios Mažosios Lietuvos istoriją specialistė. Ji peržiūrėjo išlikusius to meto archyvus, gerai išstudijavo spaudą, lietuvių, vokiečių bei kitų kraštų istoriografiją. Jos straipsniai ir knygos objektyviai atspindi lietuvių tautos ir Lietuvos vyriausybės, taip pat mažlietuvių

pastangas sujungti visas lietuvių etnografines žemes į vieną valstybę — nepriklausomą Lietuvos Respubliką. Ji plačiai atskleidė lietuvių visuomenės, klaipėdiškių ir valdančiųjų partijų įvykdytą krašto prijungimą prie Lietuvos, tačiau pagrindinį dėmesį skyrė Klaipėdos kraštui Lietuvos valstybės sudėtyje 1923—1939 metais. Čia ji atskleidė tarptautines ir vidaus aplinkybes, taip pat tuos sunkumus, su kuriais teko susidurti Lietuvos vyriausybei po krašto prijungimo prie Lietuvos, pastangas kraštą integruoti į Lietuvos ekonomikos ir kultūros struktūras. Parodė Vokietijos politiką ir pastangas išlaikyti Klaipėdos kraštą savo ekonominėje, kultūrinėje bei politinėje įtakoje ir jos bei klaipėdiškių vokietininkų priemonės susigrąžinti kraštą į Vokietijos sudėtį nuo pat pirmųjų jo prijungimo prie Lietuvos dienų iki užgrobimo 1939 m. pradžioje. Greta to P. Žostautaitė iškėlė Klaipėdos uosto reikšmę Lietuvos valstybei. Ji parodė, kaip vos susikūrusi, be didesnio kapitalo, susidūrusi su tradiciškai susiklosčiusia didžiųjų valstybių jūreivyste, nedidelė valstybė sugebėjo ne tik išmokyti savo jūrininkus, gerai įrengti uostą, bet ir sukurti savo laivyną, tiesa, nedidelį, nekonkurencinį Anglijai ar Vokietijai, bet savą, kurį buvo numatyta didinti ir plėsti.

Klaipėdos krašto problemų tyrinėjime P. Žostautaitėi priklauso ir priklausys neabejotinas prioritetas. Su šaltiniais ir dokumentais paremtomis jos išvadomis ateietyje teks skaitytis arba diskutuoti ne vienam istorikui, kuris ims tyrinėti ar reviduoti Mažosios Lietuvos istoriją. Be to, P. Žostautaitė parengė spaudai išėivijos klaipėdiečio lietuvių Martyno Gelžinio daugiau kaip 30 autorinių lankų rankraštį „Mūsų gimtinė Mažoji Lietuva“, kuris turi išeiti iš spaudos atskira knyga. Ji padėjo rengti spaudai rengiamą dokumentų rinkinį „Mažoji Lietuva dokumentuose“, kuris apims visą to krašto istorijos laikotarpį ir konkrečiais faktais, dokumentais atskleis tos Lietuvos dalies vokietinimo procesą, taip pat lietuvių pastangas apginti savo kalbą, tradicijas, kultūrą, įsijungti į Didžiąją Lietuvą, pagaliau ginti lietuviškumą pasitraukus nuo sovietinės okupacijos emigracijoje.

Tolesnius P. Žostautaitės tyrinėjimus Mažosios Lietuvos tematika nutraukė netikėta ir sunki liga bei mirtis.

A. Gaigalaitė